

SOMONIYLAR SULOLASINING KELIB CHIQISH TARIXI VA SULOLANING GEOGRAFIK JOYLASHUVI

Namangan Davlat Universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti Tarix yo'nalishi talabasi
To'xtasinov Mira'zam Abdujabbor o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta Osiyoda IX – X asrlarda hukm surgan Somoniylar sulolasining kelib chiqishi va ularning huquqiy maqomi haqida olib borilgan yangi ilmiy tadqiqotlar natijalari haqida ma'lumotlar berildi.

Kalit so'zlar: Balx, Toxariston, Yabg'ular sulolasi, Ismoil Somoniy, Xuroson va Movarounnahr, "Tarixiy Tojikiston", "Somoniylar davlati", Buxoro, Somonxudot.

Аннотация: В статье представлена информация о результатах новых научных исследований о происхождении и правовом статусе династии Сомани, правившей в Средней Азии в IX-X веках.

Ключевые слова: Балх, Тахаристан, династия Ябгуляров, Исмаил Самани, Хорасан и Моваруннахр, «Исторический Таджикистан», «Государство саманистов», Бухара, Сомонхудот.

Abstract: The article provides information on the results of new scientific research on the origin and legal status of the Somani dynasty, which ruled Central Asia in the 9th-10th centuries.

Key words: Balkh, Takhoristan, Yabgulyar dynasty, Ismail Samani, Khorasan and Movarunnahr, "Historical Tajikistan", "State of Samanis", Bukhara, Somonkhudot.

KIRISH

Yozma manbalarda Somoniylar sulolasining turli vakillari, ular hukm surgan davrdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy ahvol haqida batafsil ma'lumotlar mavjud. Lekin Somoniylar sulolasining kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar juda ham kam va bir-biriga ziddir. Shuning uchun bu masala shu paytgacha hali aniq yechimini topmagan. Somoniylarning asl kelib chiqishi noma'lum bo'lsa ham, ko'pchilik mutaxassislar orasida ularning kelib chiqishi fors va Sosoniylar sulolasi bilan bog'liq degan xato fikr hukm surib kelmoqda. Bu esa boshqa mutaxassis bo'lmagan olimlarning tadqiqotlarida va deyarli barcha ensiklopedik nashrlarda o'z ifodasini topgan. Tojikistonda esa Somoniylarning hukmronlik davri "tojik davlatchiligi" deb ta'riflanadi va Tojikiston Respublikasining davlat ramzlarida ham aks etdirilgan. Dushanbeda Ismoil Somoniyning bahaybat haykali o'rnatilgan, pul birligi "somoniy" deb ataladi va h.k. "Tarixiy Tojikiston" deganda ham tojik olimlari Somoniylar davlatining hududlarini nazarda tutadilar va bu Tojikiston Respublikasining davlat ramzlarida ham o'z ifodasini topgan. 2000-yilda muomalaga kiritilgan Tojikiston milliy pul birligi "somoniy" deb nomlangan. Somoniylarning nomini abadiylashtirish davlat miqyosida olib boriladi. Ismoil Somoniy nomi ko'chalarga, aholi turar joylariga, geografik mavzularga berildi. Ismoil Somoniy yodgorliklari va boshqalar Dushanbeda Ismoil Somoniyning bahaybat haykali, shuningdek, Ko'lob, Isfara, Tursunzoda va Qo'rg'on-Tepa shaharlarida ham uning haykallari

oʻrnatildi, va h.k. Bularga qarab, tarixiy mazkur shaxsning yangi qiyofasining vujudga kelgani va mustahkamlanganini koʻrish mumkin.

ASOSIY QISM

Har bir tarixchi va sharqshunosga maʼlumki, Markaziy Osiyoda arablar bosqiniga qadar sugʻd, boxtar, xorazm va turk tillari ishlatilgan. Yangi fors tili arablar bosqinidan keyin IX – X asrlarda shakllana boshlagan. Yangi fors tilidagi sheʼriyat dastlab Safforiylar saroyida qoʻllab-quvvatlandi, ulardan keyin esa fors tilida ijod qiluvchi shoirlar Somoniylar saroyida boshpana topdilar. Somoniylarning kelib chiqishi turk boʻlsa ham ular yangi fors tiliga homiylik qildilar. Ammo Somoniylar davrida ham yangi fors tili faqat saroy ichida tor doirada ishlatilgan. Davlat tili sifatida arab tili ishlatishda davom etgan. Somoniylar saroyida shoirlarning koʻpchiligi arab tilida ijod qilganlar, faqat bir nechta shoir ikki tilda – arab va yangi fors tillarida sheʼr yozganlar Somoniylarga tobe boʻlgan aholining aksariyatini turklar va ular bilan qoʻshilib ketgan sugʻdlar tashkil etgan, ular esa turk va sugʻd tillarida soʻzlashishda davom etganlar. Yangi fors tili Buxoro va Samarqand aholisi orasida ham ishlatilgan, chunki arab va fors bosqinchilari mahalli aholi, yaʼni sugʻdlar va turklarni shahardan haydab chuqarib, ularning uylarini egallagan edilar. Somoniylarning qilgan yana bir xizmati, E.Rahmon fikriga koʻra, shundan iboratki, “ular oriylar yashagan keng hududlarni, yaʼni Movarounnahr va Xuroson oʻz hukmronligi ostida birlashtirishga muvaffaq boʻldilar va u yerlarda markazlashgan hokimiyat oʻrnatdilar. Birinchidan, oʻsha davrda Movarounnahr va Xuroson aholisi juda turli xil edi va uning katta qismini turklar tashkil etgan edi, chunki arablar va forslar bosqiniga qadar Movarounnahr va Toxoriston Turk xonligining tarkibiga kirgan. Xurosonga ham turklar xiyoniylar va eftaliylar davri (IV-V asrlarda) dan boshlab koʻplab kirib borganlar. Ikkinchidan, hech qanday “Somoniylar davlati” yoʻq edi. Rasman ular Abbosiylar xalifalarining voliyari boʻlib, ularga itoat qilganlar va ularning barcha buyruqlarini soʻzsiz bajarganlar. Somoniylarning mahalliy maʼmuriyati Abbosiylarning boshqaruv tizimi bilan bir xil edi. Ismoil Somoniy hech qachon mustaqillikka intilmagan, aksincha, u bir necha marta Bagʻdoddagi boshliqlaridan xalifaning shaxsiy soqchilari qatorida xizmat qilishni soʻragan. Ammo har safar uning iltimosi rad etilib, u amir unvonli oddiy voliy lavozimi bilan qanoatlanishga majbur boʻlgan. E.Rahmon, bu davr boʻyicha mutaxassis emas, hatto tarixchi ham emas, Somoniylar tarixi boʻyicha chet ellik olimlarining yangi tadqiqotlarni bilmaydi. Lekin Tojikistonlik olimlar biladilar, ammo oʻzlarini bilmaslikka olib, oʻz xalqini va prezidentini aldashda davom etmoqdalar. Chunki ularda bu yangi tadqiqotlarga javob berishga yaraydigan hech narsa yoʻq, bu yangi tadqiqotlar esa Tojikistonning yolgʻonga asoslangan milliy davlatchilik konsepsiyasini butunlay bekor qiladi. Ammo haqiqatni faqat maʼlum vaqtgacha yashirish mumkin, shunday vaqt keladiki, haqiqat baribir yuzaga chiqadi va gʻalaba qozonadi. E.Rahmon Somoniy davlatini “tojiklarning birinchi milliy davlati” deb ataydi, ammo tojiklar davlatchiligining boshlanishi afsonaviy Kayoniylar va Peshdodiydlar davriga toʻgʻri kelishiga ishora qiladi. Shu bilan birga u Tojikiston davlatchiligining tarixiga nafaqat Ahamoniylar, Arshakiylar va Sosoniylar sulolalarining hukmronligi davrini, balki Kushonlar va Eftaliylarni ham kiritadi.

MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan barcha ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Tojikistonda hukumat darajasida tarixni soxtalashitirish olib borilmoqda. Shuning uchun Somoniylar sulolasining asl kelib chiqishini aniqlash hozirgi kunda tarix fani oldida turgan eng dolzarb masalalardan biridir. Somoniylarning kelib chiqishi haqida ma'lumot beruvchi manbalar ko'p emas. Ularning ko'pchiligi so'nggi asrlarga mansub. Bu manbalarda Somoniylarning ajdodlari turk bo'lganligi qayd etilgan. Somoniylarning bobokaloni Somon-xudotning shajarasida turkcha ismlar borligi aniqlangan. Lekin shu vaqtgacha bu ma'lumotlar ilmiy jihatdan ishonchli hisoblanmas edi. Chunki bu "tojik xalqi va uning davlatchiligi" konsepsiyasiga zid edi. Oxirgi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida Somoniylarning kelib chiqishi qadimgi turklar bilan bog'liq bo'lganligiga ishora qiluvchi asl manbalar topildi. Xususan, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Somonxudotning bobokaloni Bahrom Chubin Sosoniylarning harbiy xizmatida bo'lgan o'g'uz qavmiga mansub sarkarda bo'lgan. U Xuroson voliyi etib tayinlangan va Balx shahrida yashagan. Bu yerda unga qarashli yerlar va mulklar bo'lgan. 590-yilda u Sosoniylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, mag'lubiyatga uchragandan so'ng turklar tomonga qochib o'tgan va Buxoroda turk xoqonining qiziga uylangan. Ana shu oilaning avlodlari Somonxudotning ajdodlari bo'lgan. Taxmin qilinishicha, ular Farg'ona vodiysidagi Qubo shahrida yashaganlar. Ayrim manbalarda yozilishicha, Somoniylarning ajdodlari islomdan oldin butun Movarounnahr hukmdorlari bo'lganlar. Bu ma'lumot shunga ishora qiladiki, Somoniylar o'zlarini turk xoqonlarining avlodlari deb hisoblaganlar. Chunki islomga qadar butun Movarounnahr hukmdorlari faqat turk xoqonlari bo'lishi mumkin edi. Bu ma'lumotni aniq tasdiqlovchi dalil ham topildi. Buyuk Britaniyadagi Oksford universitetining numizmatik fondida amir Mansur ibn Nuh tomonidan 968-969-yillarda Buxoroda zarb etilgan kumush dirham saqlanadi. Uning old tarafida arabcha yozuvlar, orqa tarafida esa o'ng tomonga qarab turgan hukmdor surati tasvirlangan. Uning yuz tuzilishi, qulog'idagi ziragi va boshidan orqasiga osilib turgan kokili uning qadimgi turk hukmdori ekanligidan dalolat berib turibdi. Taxmin qilinishicha, bu suratda Somoniylarning islomdan oldingi ajdodlaridan biri, ehtimol, Somonxudot yoki turk xoqoni El-tegin tasvirlangan. Turk xoqonligi Toxaristonni ishg'ol qilgandan keyin (618-yil) Farg'onadagi Bahrom Chubin avlodlarining ba'zilar Balx shahriga kelib, ilgari bobolariga tegishli bo'lgan mulk yerlarini o'zlariga qaytarib olganlar. Ulardan biri Barmak ismli kohin bo'lib, Balxda Navbahor ibodatxonasiga asos solgan. Uning avlodlari Navbahor ibodatxonasida kohinlik ishini davom etdirib, ular ham Barmak deb atalganlar. Arablar Navbahor ibodatxonasini xarobaga aylantirgandan keyin Barmak islom dinini qabul qildi va uning avlodlari Barmakiylar arablarning ma'muriyatida xizmat qildilar. Shunday qilib, Barmakiylar va Somoniylar oilalari o'zaro qarindosh bo'lganlar va Bahrom Chubinning avlodlari hisoblanganlar. Arablar O'rta Osiyoga bostirib kelganda, Somonxudot Farg'onadan Balxga, u yerdan esa Marv shahriga kelib, bu yerda islom dinini qabul qilgan va Xuroson voliyi al-Ma'munning Marvdagi saroyida xizmat qilgan. 819-820-yillarda Bag'dodga ketishdan oldin al-Ma'mun yaxshi xizmatlari uchun uning 4 ta nabirasini Movarounnahr shaharlariga hokim etib tayinlashni buyurgan. Ular dastlab Xuroson voliylari Tohiriylarga bo'ysinib xizmat qilganlar. 874-875-yildan boshlab Nasr ibn Ahmad yangi tuzilgan ma'muriy birlik Movarounnahr voliyi deb e'lon qilingan. O'rta asr

manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Somoniylarning ajdodlari islom dinini qabul qilishdan oldin otashparast bo'lganlar, ya'ni zardushtiylik diniga e'tiqod qilganlar. Lekin ularning tangalari, Buxorodagi oilaviy maqbarasi va Samarqanddagi saroyining devorlarida tasvirlangan ramzlar zardushtiylik diniga hech qanday aloqasi yo'q. Bu ramzlar buddaviy din yoki moniylik bilan bog'liqdir. O'rta asrlarda har qanday maxfiy ma'lumot ko'pincha ramzlar orqali ifoda etilgan. Masalan, ilk islom davrida taqiqlangan sufiylik ta'limotida ham ramzlar ko'p ishlatilgan. Bu ma'lumotlardan ayon bo'ladiki, Somoniylarning ajdodlari buddaviylik diniga yoki moniylikka e'tiqod qilganlar va bu ramzlarni ishlatganlar. Islom davrida Somoniylar ajdodlarining ramzlarini tangalarida, maqbara va saroy devorlarida ifoda etish orqali ajdodlarining ruhlarini yod etib, ularga hurmat izhor etganlar. Bu bilan ular o'zlarini ajdodlar bilan ma'naviy bog'liqlikda deb his etganlar. Somonxudotning asl ismi Arquq bo'lgan. "Somon" so'zi sanskrit tiliga mansub bo'lib, buddaviy martabalaridan biri hisoblangan. O'g'uzlarning rivoiy kitoblarida Somon-xudot "Somon-yabg'u" deb atalgan va o'g'uzlarning ajdodlari qatorida tilga olingan. Al-Muqaddasiyning geografik asarida "Somon turklari" qayd etilgan. Ma'lumki, Somoniylarning qo'shinlari, harbiy qo'mondonlari va saroy xizmatchilari asosan turklardan iborat bo'lgan. Lekin Somoniylar saroyda turk tilini joriy qilishga urinmaganlar. Uning o'rniga yangi fors tilini qo'llab-quvvatlaganlar va bu tilda ijod qilgan shoirlarga homiylik qilganlar. Bu xususiyat ulardan keyin hukmronlik qilgan turk sulolalari – G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlarga ham xos bo'lgan. Mo'g'ullar, Temuriylar va Shayboniylar ham bu an'anani davom ettirganlar. Hozirgi tarixshunoslikda Somoniylar hukmronligi davrini "Somoniylar davlati" deb ta'riflash qabul qilingan. Lekin aslida ular huquqiy jihatdan mustaqil bo'lmaganlar. Yigirmanchi asr boshida mashhur jadidchi Abdurauf Fitratning ona tili fors tili bo'lsa ham, u o'zini o'zbek deb hisoblagan va hatto panturkchilikda ayblangan. Shuning uchun bugungi kunda ham buxoroliklarning ko'pchiligi garchi fors tilida so'zlashsalar ham o'zlarini o'zbek deb biladilar. Samarqand ham shunga o'xshash holat bo'lgan.

XULOSA

XIV – XV asrlarda Samarqand Amir Temur va Temuriylarning poytaxti bo'lganda, Buxoro va Samarqandda katta qurilish ishlari olib borildi, shunda bu yerga Erondan minglab me'morlar, hunarmandlar va quruvchilar taklif etildi, chunki Eron Temuriylarga qarashli yer edi. XVI-XVIII asrlarda, Shayboniylar Safaviylar bilan uzoq vaqt olib borgan urushlar davomida asir qilib olingan barcha eronliklar qulga aylantirilib, Buxoro va Samarqandda qoldirilgan. 1810-yilda Marvdan Turkistonga taxminan 40 ming eroniy oilalari ko'chirilgan va asosan Samarqand va Buxoro atroflariga joylashtirilgan edi. Ularning bir qismi turk, lekin asosiy qismi fors edi. XIX-XX asr boshlarida qul savdosi bilan asosan hindlar va turkmanlar shug'ullanganlar, ular Turkistonning qul bozorlariga Erondan minglab qullarni keltirganlar. Buxoroda ham katta qul bozori bor edi. Fors qullari eng arzon edi – bir rus qulining narxiga 6 ta fors qullarini sotib olish mumkin edi. XIX asr o'rtalarida Buxoro aholisining chorak qismini o'zbeklar, to'rtinchi qismi esa fors qullari tashkil qilardi. Erondan odamlarni ko'chirishlar 1917-yildagi rus inqilobiga qadar davom etgan. Shi'a mazhabiga e'tiqod qiluvchi aholining ko'pligi sababli 1910-yilda Buxoro xonligida sunniylar va shi'alar o'rtasida katta to'qnashuv sodir bo'ldi. Buxoro va Samarqand shaharlarining

aholisi ana shunday shakllangan, lekin ulardagi hokimiyat Turk xoqonligi davridan boshlab rus istilosiga qadar har doim turklarning qo'lida bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Неъматов Н. Давлати Сомониён. –Ирфон. 1999. Б. 328.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: Sharq, 2000.
3. Murtazaeva R.H. va b. O'zbekiston tarixi (Ma'ruzalar matni). T.: 2000.
4. Axmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. T., «O'qituvchi», 2001.
5. Mavlonov O'. Markaziy Osiyoning qadimgi yo'llari. T., 2008.
6. Shamsutdinov R. va Karimov Sh. Vatan Tarixi. –T.: Sharq. 2010. B. 511
7. Homidiy H. Daholar davrasi. –T.: O'qituvchi. 2011. B. 352.
8. Эшов Б.ва Одилов А. Узбекистон Тарихи. – Тошкент. 2014. Б. 489.
9. Камолитдин Ш. Исмоил ибн Ахмад ас-Сомоний. Scholars press. 2017. Б. 93.
10. Уватов У. Буюк юрт алломалари. –Т.: O'zbekiston. 2020. Б. 426.
11. Boydedayev D. /Buxoro faxri – Ismoil Somoniy. Yangi O'zbekistonning umidli yoshlari. 14-son. 28.05.2022-y.
12. <https://buxoroisharif.uz/5115/?amp=1>
13. <https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-abu-abdulloh-xorazmiy/>
14. <http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/32>.